

Матіяш Б. В.

НАПІВМОВНІСТЬ І ВНУТРІШНІЙ КОНФЛІКТ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядаються чільні та проблемні питання сучасної соціолінгвістики: вживання суржиків, розрізнення суржиків та напівмовності, а також аналіз чинників, що зумовлюють ослаблення мовного імунітету. Авторка розглядає види напівмовності та аналізує типи мовної особистості, загострюючи проблему роздвоєння мовної свідомості та внутрішнього конфлікту, що виникає внаслідок напівмовності.

Протягом останнього десятиліття українська соціолінгвістика активно вивчає мовну ситуацію у державі, акцентуючи увагу на проблемах білінгвізму, суржиків та питанні мовної політики. Ці акценти, безумовно, необхідні, адже незважаючи на конституційну державність української мови, вона залишається другорядною (порівняно з російською мовою) для значної частини населення України. Таке упослідження української мови є результатом її утисків за радянських часів, численних спекуляцій мовним питанням, що відбуваються на державному рівні у наші дні, а також низьким рівнем мовної стійкості громадян України, котрі вважають себе представниками української нації. Ці та інші чинники провокують кардинальні зміни у свідомості мовців, формуючи певні стереотипні кліше щодо вибору мови спілкування, її престижу, можливості її повноцінного функціонування та потреби послуговування тою чи іншою мовою.

У цьому дослідженні ми зосередимося на питанні, яке нечасто виноситься на обговорення і не всіма мовцями усвідомлюється, що, проте, анітрохи не применшує його ваги. Йдеться про напівмовність, яку можна розглядати із кількох

позицій. По-перше, напівмовність може ототожнюватися із суржиком (як її розглядає Б. Ажнюк), і в такому випадку напівмовець характеризується певною роздвоєністю мовної свідомості, адже, не будучи компетентним у жодній з мов, із яких складається суржик, він не ототожнює себе із жодною із культур.

По-друге, напівмовність притаманна мовцям, котрі почергово послуговуються двома або кількома мовами у різних комунікативних ситуаціях. Такі особистості є достатньо компетентними у кожній з мов, але їхня свідомість постійно перебуває під тиском вибору: яка мова буде престижнішою у тому чи іншому випадку? Як сприймуть вибір мови люди, котрі оточують мовця?

Найменш усвідомлюваним є третій прояв напівмовності, про яку говоримо у контексті мовців, котрі є носіями української мови. Принаймні 75 % з них цілком свідомо у певних комунікативних ситуаціях вдаються до перемикання коду, не вважаючи це проявом напівмовності.

Розгляньмо кожну із цих груп напівмовців окремо. Першою заувагою, від якої розпочинаємо дослідження явища напівмовності, є

аксіома, що *напівмовність виникає лише в умовах двомовності соціуму*, котра ослаблює мовну стійкість і унормовує перемикавання мовного коду. Розглядаючи людські свідомість та підсвідомість, варто звернутися до позиції В. Іванишина та Я. Радевича-Винницького, котрі стверджують, що після генетичного коду (генної пам'яті) найважливішим є мовний код (соціальна пам'ять) [1]. У більшості мовців, що побувають на теренах України, дуже часто спостерігається так зване перемикавання коду, тобто перехід з рідної мови на мову співрозмовника, що свідчить про почуття меншовартості мови, яке виникає у конкретного індивіда, ослаблення мовного імунітету та втрату мовного престижу. Подібна мовна поведінка прослідковується не лише на побутовому рівні, але й у діловому спілкуванні, а отже, це свідчить про відчуття певного дискомфорту, яке виникає при спілкуванні двох чи більше індивідів різними мовами. Проте у більшості випадків незручно почуває себе лише той, хто говорить українською мовою, і саме він переходить на мову співрозмовника у більшості комунікативних ситуацій.

1. У значній кількості мовців змішування кодів призвело до втрати рідної мови та витворило явище, яке можемо схарактеризувати як напівмовність (= суржик), що виникла із двомовності та частково двокультурності великого масиву суспільства. Б. Ажнюк характеризує напівмовність через брак шести мовних навичок: 1) обсягу словникового запасу; 2) коректності мови; 3) підсвідомого оперування мовою (автоматизму); 4) мовотворчості (здатності творити неологізми); 5) функціонального володіння мовою (наприклад, емотивного); 6) образності мови [2].

Інтенсивність напівмовності зумовлена соціально: рівнем середовища, в якому побуває мовець, рівнем освіти, національної свідомості, мовною політикою держави тощо. Для напівмовців змішування та перемикавання кодів на перших порах є штучним, але з часом стає органічним процесом, в якому сукупно обидві мови сприймаються як одне комунікативне середовище. Для значної частини мовців такий стан є проміжним у переході на одну з мов, яка стане для них домінуючою, проте існує величезна категорія мовців, для яких перехід на одну з мов фактично неможливий, адже вони некомпетентні в жодній з них. Тому в цьому випадку не йдеться про перемикавання кодів, а про їхній синтез, спричинений розмиттям чіткої межі між двома мовами.

Від оказіонального використання макаронізмів мовцем суржик відрізняється не лише їхньою насиченістю, а й відповідним станом мовної свідомості: стирається межа між двома

кодами і етнічне усвідомлення, по суті, перестає існувати. Мовну ситуацію, коли обидві мови зливаються і починають ототожнюватися мовцем, Н. Мечковська кваліфікує як суміщену двомовність [3], але оскільки межа між мовами стирається й утворюється своєрідний гібрид, який виконує функції третьої мови (хоча й неповноцінної, адже вона не має ніяких культурних коренів і зв'язків і не може функціонувати в усіх галузях суспільного життя), то не можемо говорити про двомовність як таку. Відповідно відбувається втрата мови і культури як такої, а отже мовцеві загрожує напівмовність та напівкультурність, що зараз активно пропагується масовою культурою, яку не сприймаємо як національну. (Згадаймо сучасні теле- та радіопередачі, коли ведучі під час ефіру неодноразово змінюють мову, тим самим висловлюючи свою позицію (а значить, позицію теле- чи радіоканалу, а значить, і держави!) щодо мовного питання.)

Мовні навички занепадають поступово, і невелику роль у цьому процесі відіграють демографічні фактори: змішані шлюби, зростання географічної мобільності населення в пошуках праці і пов'язане з цим роз'єднання родинно та етнічно споріднених людей. Часто суржик формується у людей, які переїхали з села у місто і через слабкість мовного імунітету не можуть витримати тиску російськомовного середовища й починають змішувати обидві мови. Наслідком тиску російськомовного міста, психологічного дискомфорту, який відчуває людина, що потрапляє з села в місто, є певний культурно-мовний шок, а також невпевненість у поведінці. Мовець починає комплексувати, почуваючи меншовартість рідної мови, і переходить на суржик. Повернувшись в село після тривалого перебування у місті, такі люди часто не можуть перейти на чисту українську мову і надалі послуговуються суржигом або російською мовою, тим самим негативно впливаючи на односельців, які, відчуваючи свою «провінційність», також починають «калічити» мову.

Отже, поява суржику зумовлена втратою особистістю національної самоідентифікації, роздвоєнням внутрішнього світу мовця, а також недосконалим володінням жодною з мов, що нині є характерним для досить-таки значного відсотка населення України. Сьогодні цей суржик сприймається фактично як іще одна мова, яку мовець може обрати для спілкування. Мова, що її дитина вбирає з молоком матері, найчастіше стає для неї рідною; а отже напівмовність у багатьох випадках також може сприйматися як рідна мова (перша мова — M1). Але оскільки суржик не може функціонувати як повноцінна мова, а є або напівмовою, «засвоєною»

індивідом, або другою мовою (M2), що протягом певного часу виконує функції рідної мови, то в такій ситуації мусить бути віднайдена перша мова (M1). Це цілком слушно помічає А. Залевська: «Поняття M2 логічно неможливе без поняття M1, тому характеристика будь-якої форми засвоєння M2 повинна будуватись на зіставленні з процесом оволодіння M1» [4]. У випадку, що його розглядаємо, процес оволодіння мовами має зворотний напрям: від M2 до M1. Далі дослідниця вказує, що «при цьому важливі передовсім зміни у психіці, що виникають у процесі розвитку мови M1, в результаті яких індивід береться за вивчення M2, як істота, що вже говорить» [5]. У ситуації напівмовності саме суржик впливає на вивчення індивідом літературної мови, бо позбавитися його мовець може лише за достатнього опанування мови та, головне (!), усвідомлення своєї належності до нації, мовою якої мовець послуговується.

Внутрішній конфлікт у напівмовців виникає нечасто. Це найвірогідніше може відбутися в ситуації, коли носій суржику опиняється серед мовців, що досконало володіють мовою (або російською, або українською), і відчуває певний дискомфорт, другорядність, упослідженість та неможливість спілкування на рівних.

2. Мовна свідомість людини, яка послуговується двома мовами, може бути схарактеризована як метамовна. Вона пов'язана з проблемою ества та мовою людського его. Перемикання і змішування кодів можна розглядати як психічне явище, а тим, що запобігає роздвоєнню свідомості людини, є metaego. Воно контролює та синтезує різні вербальні типи поведінки, співвідносні з відповідними мовними кодами, врівноважує сприйняття індивідом двох мовних картин світу. Мовлення зароджується здебільшого без посередництва іншого мовного коду, проте в окремих осіб думання та саме мовлення відбуваються із використанням різних національних кодів. Тут маємо на увазі людей, котрі почергово використовують обидві мови, зважаючи на обставини, в яких відбувається комунікація.

Систематичне перемикання кодів залежно від особи співрозмовника та присутності чи відсутності третьої особи створює певні стереотипи мовної поведінки. Під впливом ряду чинників у білінгва відбувається поступовий перехід на мову оточення навіть у тих комунікативних ситуаціях, де раніше домінувала українська мова. Перехід з однієї мови на іншу може відбуватися як одразу, так і через проміжну фазу вживання суржику, а отже внутрішньофразового та міжфразового перемикання кодів.

Попри те, що, на перший погляд, мовець є компетентним у обох мовах, він, послуговую-

чись обома, позбавляє себе можливості мовного вдосконалення. У двомовних людей майже не поповнюється словниковий запас; під час спілкування часто виникає потреба використати слово з іншої мови, до того ж відбуваються зміни і на фонетичному рівні, що й призводить до занедбання обох мов. До того ж мовна свідомість таких мовців переживає постійне роздвоєння.

3. Як бачимо, напівмовність може проявлятися у різноманітних формах. Індивід може і не говорити суржиком, не переходити з однієї мови на іншу, начебто зберігаючи мовну стійкість, але вона може виявитися частковою. Наприклад, вплив російськомовного середовища може відбитися на якості фонетичного рівня мови конкретної особистості. На перший погляд, це ще не лякає, а проте російська вимова українських слів надзвичайно збіднює мову, позбавляє її милозвучності, співучості, оглушує її та наближує до російської, створюючи загрозу врешті злитися з нею. Таке відхилення від норми на рівні фонетичному згодом може поширитися на лексичний та граматичний рівні (звернімо увагу на неправильне вживання більшістю мовців прийменникових форм, відмінкових закінчень та подивимося на величезний масив калькованих слів та словосполучень), а тому не варто ставитися до мовної інтерференції несерйозно.

Дехто, проте, саме це й робить. Досліджуючи явище суржику, певні дослідники спрощують проблему і навіть певними необачними твердженнями заохочують білінгвізм. Скажімо, В. Труб у статті «Явище "суржику" як форма просторіччя в ситуації двомовності» вважає суржик виявом «низького культурно-освітнього рівня...» та відносить його до просторіччя... [6]. Керуючись таким твердженням, ми мусили б зрівняти в правах просторіччя (наявне в більшості мов), котре представляє низову культуру, та суржик (напівмову), який руйнує культуру. Зважаючи на такі характеристики, бачимо, що між цими явищами не можна ставити знак рівності. Проте автор йде далі і, пишучи про двомовність, вводить поняття «повноцінного білінгва» (!), котрий має «блискавично реагувати на кожну зміну комунікативної ситуації і при цьому легко переходити з однієї мови на іншу, часто навіть не помічаючи цього переходу» [7]. Цим самим дослідник фактично пропагує перемикання кодів, яке спричиняє руйнування свідомості мовця, і в певний момент такий «повноцінний білінгвізм» завершиться напівмовністю! Зрештою, В. Труб робить висновок, що таке просторіччя є однією з нормативних підсистем мови, яка не загрожує повноцінному функціонуванню мови [8]. Дозвольте поставити це під сумнів...

Перехід на мову співрозмовника для більшості людей є процесом «безболісним», але багато хто з мовців веде внутрішню боротьбу з самим собою, і такий конфлікт справді є страшним. Часто людина переходить на іншу мову не тому, що таким є її вибір, а внаслідок зрусифікованості кола друзів, колег або ж просто суспільства. Комуś стає незручно попросити у транспорті закомпостувати квиток, а не «закомпостирувати билет», дехто не наважується на питання: «Не подскажете, который час?» відповіді: «За десять друга». В такій ситуації людина відповідає або російською, або українською на російський манір: «Без десяти два», а отже, знову ж таки відбувається підлаштування під мову співбесідника, навіть якщо це випадкова людина, яка, зрештою, не є для індивіда, що ламає себе, ані авторитетом, ані особою, від якої ця людина залежить. Як би там не було, але мовний імунітет особистості починає слабшати, і врешті вона піддається двомовності.

Цей приклад найбільше стосується тих мовців, котрі є носіями української мови. Хоча вони й не обов'язково переходять на мову співрозмовника, але саме їм властивий надмірний пієтет і підлаштування під його мовні потреби. Вартою уваги є ситуація, коли людина переходить на російську мову «зі співчуття». Маю на увазі ті випадки, коли мовцеві здається, що співрозмовник не розуміє деяких українських складних конструкцій або й окремих слів, причому переважна більшість їх — це формулки, що вживаються у побутовому спілкуванні. Це питання щодо часу, неможливість порозуміння на базарі чи в магазині, коли продавець відмовляється розуміти, що таке родзинки, шпалери чи праска. Більшість мовців, бажаючи отримати необхідний товар, перекладають потрібне слово на російську, аби їх зрозуміли.

У цьому випадку мовці використовують стратегію переносу: вдаються або до буквального перекладу з М1 на ІМ (іноземна мова); або до перемикання кодів. Таким чином, у мовленні знову наявні елементи напівмовності, які згодом можуть змінити ставлення мовця до даної комунікативної ситуації. Щоби прискорити задоволення своїх потреб, він надалі може обрати російську мову як домінуючу у спілкуванні на такому рівні. Причому людина, котра практикує таке спілкування, може цілком широко обурюватися і бути певною, що перемикання кодів у її випадку відбувається *вимушено*, навіть не замислюючися над тим, що сама стає співучасницею політики двомовності або ж напівмовності. Натомість вона переконана, що сама переживає внутрішній конфлікт, і також матиме рацію.

Особлива складність цього внутрішнього конфлікту полягає у неусвідомлюваності своєї провини і поясненні такої поведінки зовнішніми чинниками, що змушують людину вдаватися до маніпуляцій мовою. Насправді ж тиск на мовну особистість у цьому випадку відбувається як з боку середовища, так і з боку самого мовця, адже у його свідомості зринає дилема: як відповісти, як звернутися? Сама постановка цього питання є першим свідченням того, що у перемиканні кодів винне не лише двомовне суспільство, а й кожен учасник комунікативного акту. Серед інших виправдань можливою є й теза, що вживання «напівмовних формул» є оказіональним, а тому не таким небезпечним і не може суттєво вплинути на стан функціонування мови в даному суспільстві. Зважаючи на ситуації, що їх ми вже розглянули, можемо зробити висновок, що цей вплив на загальний стан мови хоча й відбуватиметься повільніше, але матиме такі самі негативні наслідки, як і будь-який інший вияв напівмовності.

Необхідність виправдати себе перед самим собою та іншими є однією з ознак метамовної свідомості [9], проте бачимо, що причини, якими керується мовець, обираючи мову спілкування, варіюються від їхньої цілковитої відсутності (для людини питання мови не є принциповим і вона говорить, як вміє) до надмірної лояльності до іншої мови, яку, проте, супроводить не надто велика повага до своєї власної.

Чи ж можливо повернутися назад, вилікуватися від цієї хвороби напівмовності? Відповідь не зовсім втішна: можливо, але не кожному. Найлегше повернутися до одномовності людям, що займаються інтелектуальною працею, а особливо гуманітаріям, які переважно добре володіють українською літературною мовою, а тому їм значно простіше відновити чистоту мовлення, аніж іншим мовцям. Значно важчим є повернення до мономовності для вихідців з сіл (особливо тих, чиїм родом занять є торгівля, сфера обслуговування і т. ін.). У багатьох випадках вони втрачають здатність розмежовувати літературну мову та суржик, а тому напівмовність стає звичною для них і викоринити її практично неможливо.

Найстрашнішим є те, що напівмовність може бути прихована дуже глибоко і мовець може навіть не усвідомлювати своєї до неї причетності, а тому боротися з цим явищем надзвичайно складно. Свідомо мову спілкування обирає не так уже й багато людей, а решта піддаються впливові суспільства, і перехід на мову співрозмовника відбувається нібито під гіпнозом, застрахуватися від якого може не кожен.

Втішною є лише думка про те, що коли можливий перехід на російську мову, то, відповідно, має існувати і зворотний процес. Прикладом українізації може бути хоча б мовна ситуація в Національному університеті «Києво-Могилянська академія». Значна частина студентів, що в ньому навчаються, походить з російськомовних родин, проте за час навчання в університеті вони свідомо вибрали мовою спілкування українську. Дехто спілкується нею постійно, дехто підлаштовується під друзів, а для декого вона стала лише «робочою» мовою, адже такий вибір не завжди вітається родичами. З цього, до речі, також виникають конфлікти.

Вирвавшись з російськомовного середовища, змужнівши в своїх поглядах, молода людина робить свідомий крок і вирішує перейти на українську мову. Спочатку все йде добре, але потім настає момент, коли треба повертатися додому, і ось тут починається ламання себе та інших. Починають обурюватися батьки, сприймаючи перехід дитини на іншу мову спілкування як особисту образу; насміхаються друзі, думаючи, що перехід на українську мову — це не

що інше, як бажання виділитися і бути кращим, «вищим» за них самих; або ж навпаки сприймають українську мову, як щось відстале і непотрібне, адже ж можна спілкуватися російською ... Звідси — глузування з молодого людини, і не знати, чи зуміє вона витримати такий пресинг. Тому багато хто або повертається до російської, або вдається до суржику і стає таким, як усі. Невідомо, чи випадє цій особистості шанс іще раз повернутися до української мови і чи не почне вона сприймати її як мову упосліджену...

З кожним роком мовних проблем не зменшується. Значна частина мовців взагалі вважає мовне питання не вартим обговорень та дискусій. Певна кількість українського населення усвідомлює свою мовну некомпетентність, проте звинувачує в цьому уряд, державу, освіту — всіх, крім себе, і не робить нічого, аби щось у своєму ставленні до мови змінити. Із ситуації такої тотальної байдужості важко знайти якийсь вихід. Залишається хіба що (хоч як це банально звучить) стежити за своєю мовою і бодай у цьому бути взірцем для інших.

1. Див.: Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. — Дрогобич, 1994. — С. 113.
2. Ажнюк Б. М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. — К., 1999. — С. 151.
3. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика. — М., 1996. — С. 172.
4. Залевская А. А. Введение в психолингвистику. — М., 1999. — С. 293.

5. Там само.
6. Труб В. М. Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності // Мовознавство. — 2000. — № 1. — С. 46—58 (див. с. 47).
7. Там само.
8. Там само. — С. 58.
9. Див.: Ажнюк Б. М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. — К., 1999. — С. 142.

B. W. Matiyash

A HALFLINGUISM AND COGNITIVE DISSONANCE OF A PERSONALITY

The article deals with the chief problems of contemporary sociolinguistics — use of «surzhuk», its difference from halflinguism, and the analysis of factors that lead to weakness of language immunity. The author considers the classes of halflinguism, analyzes the kinds of language personality, peaks the problems of alternating language conscious and cognitive dissonance that are the result of halflinguism.